

**ЯК МЕТОДОЛОГІЧНО «РОЗЗБРОЮВАЛИ» «ГРУШЕВ'ЯНЦЯ»
СЕРГІЯ ШАМРАЯ**
(з історії «дискусій» на «історичному фронті України» 1931–1932 рр.)

На підставі архівних даних вперше відтворено перебіг так званих історичних «дискусій» (насправді — інспірованих компартією погромницьких акцій) 1931–1932 рр. навколо творчості одного з учнів М. Грушевського історика Сергія Шамрая (1900–1939). У статті проаналізовані висунуті проти дослідника звинувачення й висвітлено його реакцію на них.

Ключові слова: Сергій Шамрай, Михайло Грушевський, українська міжвоєнна історіографія, «історична дискусія», «історичний фронт».

В українській радянській історичній науці кінця 1920-х — початку 1930-х рр. мали місце події, зафіксовані в історіографії як «дискусії». Природа цього історіографічного феномену не має нічого спільного із поданим в академічному тлумачному словнику української мови визначення цього терміну. Адже в академічному сенсі *дискусією* традиційно вважається широке публічне обговорення якогось спірного питання. Історія як світової, так і української історичної науки знає чимало прикладів класичних, дещо розтягнутих у часі та оприлюднених у фаховій періодиці, обговорень. Деякі з них були успішними і призводили до розв'язання проблеми, деякі просто її фіксували. Між тим події, про які йтиметься, через їх виразно політичну та погромницьку складову називати у цьому сенсі *дискусіями* важко, хоча в історіографії за ними утвердилося саме таке означення. Тому, висвітлюючи їх перебіг, ми вживатимемо цей звичний термін, однак братимемо його у лапки, тобто говоритимемо про «дискусії».

Історичні «дискусії», що мали місце в Україні у зазначений час, були інспіровані згори та відбувались за стандартним сценарієм. У великому приміщенні збирались учасники «дискусії» (науковці, члени партійного осередку і обов'язково робітники). Оскільки зібрання було офіційним (а «дискусіями» часто називали засідання, де обговорювались звіти того або того наукового осередку чи окремого науковця, або засідання, присвячені обговоренню промов / статей керівників партії та держави), то, зазвичай, воно стенографувалось. Обиралась президія (головно з керівників установи та членів партосередку) та головуєчий. Спочатку виголошувалась основна доповідь, потім по черзі висловлювались учасники «дискусії». Зважаючи на характери ролей, які грали «дискутанти» у цьому заході, їхні промови умовно можна поділити на «звеличувально-звинувачувальні» та «покаянно-самообвинувальні». Засідання рідко відбувались лише один день, здебільшого «дискусія» тривала два-три дні, а то й більше, завершуючись ухвалою відповідного рішення. Про перебіг «дискусії» подавались звідомлення до преси та часописів, інколи матеріали «дискусії»

після численних узгоджень та правок стенограми публікувались у науковій періодиці.

Найвідомішою, безперечно, можна вважати «дискусію з приводу схеми історії України М. Яворського», що відбувалась у травні 1929 р. на історичному відділі Українського інституту марксизму-ленінізму. Немає сумніву, що її «популярності» сприяла не лише заявлена мета — «боротьба проти ... ворожої ленінізму системи поглядів націонал-демократичного характеру й змісту»¹, але й публікація правленої стенограми, що сталася через рік на сторінках журналу «Літопис революції»². Це уприсупило матеріали «дискусії» як сучасникам, так і надало можливість дослідникам у подальшому звертатись до її вивчення³. Натомість неопублікованими через різні причини залишились матеріали низки інших історичних «дискусій» (з приводу концепцій М. Грушевського, О. Оглоблина, С. Шамрая та інших вчених), і лише нещодавно дослідники почали їх вивчати⁴.

Як небожу Михайла Грушевського та його учню, історикю Сергію Шамраю (1900–1939) випало бути об'єктом цькування на всіх «дискусіях», пов'язаних із обговоренням концепцій Михайла Грушевського, а також витримати персональну «проробку». На підставі архівних даних спробуємо відтворити хід тих «дискусій» 1931–1932 рр. та показати, що ставилось С. Шамраю у провину та яким чином реагував на звинувачення сам дослідник.

У серпні 1930 р. Сергій Вікторович Шамрай, який тоді посідав штатну посаду наукового співробітника на очолюваній М. Грушевським Кафедрі історії України, успішно пройшов чистку в апараті ВУАН⁵. А вже у січні 1931 р. у зв'язку з реорганізацією структури ВУАН (замість Історичної секції М. Грушевського був створений Історичний цикл на чолі з комуністом О. Камишаном, за Грушевським залишилась лише Кафедра історії України доби торговельного капіталу і три Комісії, що входили до складу Кафедри — Історії Києва і Правобережжя, Історії козаччини та Культурно-історична), С. Шамрай обійняв посаду керівничого Комісії історії Києва і Правобережжя, де працював науковим співробітником ще з 1924 р., та став членом редколегії журналу «Україна». Здавалося б, перед талановитим і працьовитим 30-тилітнім вченим відкривались можливості зробити чудову наукову кар'єру. Однак обставини склались не на його користь, перспективний науковець перетворився на «ворога», навіть «фашиста».

На зламі 1930–1931 рр. завуальований раніше під «структурну реорганізацію ВУАН» наступ на М. Грушевського, його установи та співробітників набрав прямої та чітко окреслених форм. Комуністична фракція ВУАН на своєму засіданні 11 грудня 1930 р. ухвалила «за конче необхідне посилити ідеологічну боротьбу з Грушевським і його теоріями шляхом зачитання рефератів з критикою його поглядів, шляхом поміщення рецензій і шляхом виступів у самій ВУАН»⁶ (виділено мною. — О.Ю.). Цей триєдиний план одразу почали втілювати у життя.

Вже на січневій 1931 р. сесії ВУАН із відкритими звинуваченнями на адресу М. Грушевського виступив народний комісар робітничо-селянської інспекції

УСРР, голова Центральної контрольної комісії ЦК КП(б)У і, за сумісництвом, академік ВУАН В. Затонський. Водночас у ГПУ УСРР готувалась масштабна операція щодо «виявлення» великої контрреволюційної організації на чолі з М. Грушевським — так званого «Українського національного центру» («УНЦ») ⁷. Один за одним зазнавали арештів найближчі співробітники історика. В пресі почали з'являтися погромницькі статті.

На початку березня М. Грушевський разом із донькою Катериною виїхав до Москви у наукове відрядження. Проте нормально попрацювати йому не дозволили. 23-го березня історика заарештували, а за кілька днів доправили до Харкова для допитів у ДПУ УСРР у справі «УНЦ», де, хворий і знесилений, він визнав себе керівником контрреволюційної організації. Домігшись від Грушевського зізнань та обіцянки написати листи-звернення до окремих українських політичних діячів із закликом припинити боротьбу з більшовицьким режимом, його повертають до Москви і 4-го квітня звільняють. Проте вже 14-го квітня під час бесіди в ОДПУ Грушевський відмовляється від своїх «зізнань» у контрреволюційній діяльності ⁸. Останні свої роки вчений живе у Москві, намагаючись, попри хвороби, жахливі побутові умови та відсутність бібліотеки, далі науково працювати.

Між тим в Україні кампанія проти історика набирала обертів і досягла свого апогею у травні 1931 р., коли у Києві відбулось кілька подій, що накочувались хвилями одна за одною. Інколи, зважаючи на їх близькість у часі та загальну направленість проти Михайла Грушевського, дослідники під загальною назвою «травнева дискусія з приводу концепцій Грушевського» ⁹ об'єднують кілька послідовних подій. Думаємо, що все-таки варто їх розрізнити.

Отже, так звана «дискусія» була розпочата на об'єднаному пленумі історичного та філософського циклів ВУАН, який був проведений 5–6 травня 1931 р., і стосувалась передусім «соціологічних поглядів М. Грушевського». Надалі відбулось декілька засідань «бригади по обслідуванню установ академіка М. Грушевського», підсумки яких було підведено 24 травня 1931 р. Під час кожного із цих обговорень неодмінно велику увагу було приділено школі Грушевського та одному із її представників, «правовірному учню М. Грушевського» ¹⁰ Сергію Шамраю.

Так, 5 травня під час обговорення виголошеної перед тим доповіді акад. В. Юринця «Соціологічні погляди акад. М. Грушевського» раз-по-раз стріли летіли у бік «грушев'янців», що безцеремонно звинувачувались в еkleктизмі та націоналізмі ¹¹. Намагаючись пом'якшити обвинувачення, один з учнів історика О. Павлик вдався до самокритики та заявив, що «самі молоді дослідники школи академіка Грушевського повинні рішуче звернути з цього неправильного шляху, виправити свої помилки, взяти в основу своєї роботи марксо-ленінську методу, яка являється єдиною правильною пролетарською методою, та повести боротьбу з буржуазною наукою свого учителя» ¹². Здебільшого фразеологія учнів Грушевського (у обговоренні слово, крім О. Павлика, брали М. Ткаченко, Т. Гавриленко, О. Баранович) була обтічною, а виступи досить поміркованими і витриманими, чого не можна сказати про промови, виголошені істориками-комуністами.

З-поміж майже 20-ти промовців, які брали участь у «дискусії», найрішучіше виступив із викриттям школи Грушевського колишній аспірант Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського комуніст І. Кравченко. На цих обставинах — своєму доброму ознайомленні з роботою кафедри та своїй марксо-ленінській позиції — Кравченко спеціально наголосив, адже це начебто давало йому право виступати зі знанням справи. Показово, що з-поміж усіх учнів Грушевського Кравченко вирішив звернути найбільше уваги на, за словами самого промовця, «такого яскравого учня Грушевського», як Сергій Шамрай¹³. Власне, у цьому викритті Шамрая як учня Грушевського і полягав весь пафос обвинувальної промови Кравченка. «У Грушевського, — підкреслював історик-комуніст, — в його тематиці переважають проблеми, що цілком виправдовують його погляди, його схему і у тематиці головним чином ... він звертав увагу на проблеми селянства», між тим Шамрай «спеціально займався проблемою селянства та селянських рухів»¹⁴.

Виступ І. Кравченка мав примітивний «класовий характер» та ґрунтувався на розгляді студії С. Шамрая «Київська Козаччина 1855 року. До історії селянських рухів на Київщині», що була захищена істориком як промоційна праця і опублікована у 1928 р. Вказуючи, що у своїй роботі Шамрай (а зі слів Кравченка виходило, що саме Шамрай назвав цей рух 1855 р. «козаччиною») шукав причини виникнення Київської Козаччини на тлі характеристики розвитку поміщицьких та селянських господарств, Кравченко дорікав, що автор не побачив розвитку аграрного капіталізму, «не говорячи про промисловий капіталізм за ці часи». Щобільше, на думку Кравченка, Шамрай проігнорував дослідження промисловості та передпролетаріату, що саме тоді зароджувався, а дослідив лише райони селянських рухів 1855 р. та прийшов до начебто помилкового висновку, що рух був поширений у хліборобських районах, а його рушійною силою було селянство.

Попри те, що Шамрай розглядав селянство диференційовано (дослідник виділяв незаможне, малозаможне і середньозаможне селянство), Кравченко звинуватив його у маскуванні під економічний матеріалізм. Адже, вважав обвинувач, ці групи селянства можна звести до однієї групи «трудового селянства», а «куркуль в нього [Шамрая] немає»¹⁵. Це, на думку Кравченка, було відкритим застосуванням «схеми Грушевського» і нехтуванням «ленінської схеми, що в 40–50-х роках виступає на одному полюсі куркуль, а на другому полюсі — сільський бідняк». «Безперечно, — безапеляційно підсумовував доповідач, — рушійною силою, активною силою [цього руху] був бідняк у союзі з середняком»¹⁶.

Великою хибою даної праці Кравченко вважав і увагу Шамрая до історичних традицій районів Київщини, де була жива пам'ять про козаччину, та загалом намагання виокремити у Київській Козаччині риси національно-визвольного руху. Відкидаючи навіть думку про це, Кравченко прямолінійно заявляв, що «причиною руху було соціальне визволення, визволення селянства від кріпацтва. Основна проблема, яка постала перед селянством — це революція, це знищення поміщицького землеволодіння, проблема — за землю і волю. Цього в роботах учнів Грушевського ми не спостерігаємо»¹⁷.

Згідно документів, що збереглися, можна казати, що в обговоренні доповіді В. Юринця та промови І. Кравченка С. Шамрай участі не брав, хоча під час «дискусії» був присутній¹⁸. Натомість наприкінці обговорення від імені співробітників Кафедри історії України доби торгівельного капіталу виступив учень М. Грушевського, керівничий Комісії історії козаччини В. Юркевич, який оголосив, що співробітники установ Грушевського визнають хиби у своїй праці, тому ставлять перед собою завдання опанувати марксо-ленінську методу та служити своєю науковою роботою пролетаріатові¹⁹. Втім, заява ця була сприйнята дуже скептично, і наступ на установи М. Грушевського продовжився.

Вже за два тижні нечисленні установи М. Грушевського (Кафедра історії України із трьома Комісіями — історії Києва та Правобережжя, Культурно-історичною та Історії козаччини) були піддані всебічній перевірці. Була сформована «бригада по обслідуванню установ академіка М. Грушевського», яка на кількох засіданнях заслухала звіти співробітників та звідомлення науководослідних установ. Підсумки були підведені на відкритому засіданні бригади 24 травня 1931 р., за яким в історіографії також закріпилась назва «дискусії по Грушевському» (саме такий рукописний заголовок стоїть на зошиті, до якого зшиті правлені машинописні стенограми виступів)²⁰.

Так склалось, що Сергію Шамраю випало відкривати ці збори, метою яких безапеляційно було визначено критику концепції історичного процесу М. Грушевського та вироблення шляхів позбавлення співробітників кафедри від її шкідливого впливу²¹. Виступаючи по черзі, «грушев'янци» наголошували на тому, що їхні праці не відповідали «сучасним вимогам соціалістичного будівництва», бо, як відзначав С. Глушко, «ї тематика була не актуальна, не пов'язана з сучасним культурним будівництвом, і методологія не марксівська»²². Це було, начебто, через те, що М. Грушевський, а за ним й інші співробітники припускалися методологічних хиб. Загалом виступи містили три обов'язкові складові: критику хиб та помилок М. Грушевського як керівника Кафедри, критику власних хиб та критику хиб інших співробітників Кафедри.

Варто звернути увагу на мову цих виступів. Пристосовуючись до стилю партійних «ідейно-витриманих», «марксівських» постанов, дослідники починали вживати раніше не властиві їм канцелярити (замість «праці» вживалося означення «продукція», замість «читати роботи» — «переглядати продукцію», замість «історична наука» — «історичний фронт» та ін.), однак, говорячи про М. Грушевського, вони шанобливо називали його «Михайлом Сергійовичем», «М.С. Грушевським», та й до своїх колег звертались здебільшого за ім'ям та по-батькові.

Чи не найбільше критичних шпильок випало саме Сергію Шамраю, причому звинувачення були типовими і, фактично, ледве не слово в слово повторювали сказане І. Кравченком два тижні перед тим, однак висловлені були спокійним тоном. Зокрема, колега С. Шамрая науковий співробітник Комісії історії Києва та Правобережжя Сильвестр Глушко, прикриваючись «браком часу», звернув увагу лише на вже прокоментовану монографію «Київська Козаччина 1855 року». Ось як у його викладі звучали закиди Шамраєві: «великою помилкою в

ній [тобто в цій праці. — О.Ю.] є те, що Сергій Вікторович Шамрай доводить там..., що рушійною силою селянського руху 1855 року була селянська буржуазія, що вона була провідником руху, тим часом як глибша аналіза архівних матеріалів переконує нас в тім, що якраз навпаки, основною рушійною силою руху була селянська біднота. Далі Шамрай селянський рух 1855 року пояснює історичними традиціями. В дійсності ці традиції, гайдамаччина, козаччина, повстання сіроми, тощо, при певних обставинах могли впливати лише на організаційний бік руху. В такій же трактовці пода[ва]ти причини руху, як це робить автор — це значить стояти на неправильних методологічних засадах, засадах ідеалістичних. А це є велика методологічна хиба»²³.

Виступ самого С. Шамрая був одним із найбільш тривалих — йому навіть збільшили регламент виступу до 30 хвилин (розшифровка стенограми промови історика займає 16 сторінок машинопису, отже, виступав він навіть більше, ніж півгодини) — і складався, фактично, з трьох частин. Перша, найбільша, була відповіддю на статтю завідуючого відділу культури й пропаганди ЦК КП(б)У А. Хвилі про журнал «Україна» як про буржуазно-націоналістичну трибуну, опубліковану незадовго перед тим у друкованому органі ЦК КП(б)У «Більшовик України»²⁴. Це треба мати на увазі, інакше важко зрозуміти закиди С. Шамрая на адресу М. Грушевського, О. Гермайзе, Ф. Савченка та інших колег²⁵. По суті ж, історик наводив ті ж самі приклади, що й партійний функціонер, та використовував риторику та фразеологію А. Хвилі. Дослідник вживав абсолютно не властиві йому вирази, що журнал начебто «цілковито ігнорував деякі моменти з історії України», «висвітлював по-своєму факти величезної політичної ваги, що в світі йде велетенський бій труда й капіталу, боротьба соціалізму й імперіалізму», для журналу було «характерне загалом затушовування класової боротьби» та ін. Неодноразово Шамрай просто переказував статтю А. Хвилі та цитував її. Усвідомлюючи, що журнал не виходитиме, історик підсумовував, що журнал «був чужий пролетарській культурі і велетенським завданням соціалістичного будівництва»²⁶, а «його робота була водою на млин буржуазної науки, науки ворогів нашого Радянського Союзу, нашої радянської дійсності»²⁷.

Другу частину доповіді С. Шамрай побудував за класичним зразком самокритичного виступу. З-поміж всіх своїх робіт («на жаль, я мав досить багато робіт, — обмовився Шамрай, — і зупинитись на всіх роботах і на всіх помилках забрало б дуже багато часу»²⁸ [виділено мною. — О.Ю.]) вчений зосередився, знову ж таки, на «Київській Козаччині», акцентуючи на своїх помилках у визначенні її рушійних сил та на своєму «шкідливому» захопленні історичними традиціями. Проте це був той-таки виклад І. Кравченка, але вже від першої особи.

Третя, заключна частина виступу історика була, як видно зі стенограми, дещо непродуманою, спонтанною, викликаною зауваженнями очільників «бригади по обслідуванню установ Грушевського», і стосувалась роздумів історика про перспективи подальшої роботи Кафедри на етапі «марксо-ленінського переозброєння». Дослідник із жалем констатував, що «в останні часи, ... особливо в останні 2–3 місяці, ... наша установа вже набула іншого вигляду, особливо з

часу від'їзду академіка Грушевського у нас фактично все керівництво установою організаційно лежить на виробничих нарадах і цілому колективі»²⁹. Втім, С. Шамраю та іншим учасникам «дискусії» було ясно, що ВУАН реорганізуватиметься («академічна система і катедри, безперечно, є система застаріла, що не відповідає сучасній роботі Академії»³⁰).

Загалом ці травневі «дискусії» з приводу схеми Грушевського та обговорення діяльності його співробітників та установ, триденна «дискусія» з приводу так званої буржуазної схеми українського історичного процесу О. Оглоблина, що відбулась наприкінці травня, наступна «дискусія» щодо наукової творчості акад. К. Воблого та інші подібні заходи свідчили про певний успіх компартійного ідеологічного наступу на ВУАН. Зокрема, на засіданні комуністичної фракції президії ВУАН 12 листопада 1931 р. навіть відзначався перехід частини наукових робітників на «позиції радянської роботи» (про це свідчив відхід частини грушев'янців від М. Грушевського, приміром). Водночас було помітно, що частина вчених (в тому числі й декілька грушев'янців) намагалася «бойкотувати політичну лінію», і парторганізація ухвалила й далі вести тематичну проробку концепцій та окремих поглядів вчених, зосередившись, передусім, на акад. М. Грушевському та його школі³¹. Ця «проробка» у вигляді доповіді акад. В. Затонського була актуалізована на листопадовій сесії ВУАН та на спеціально організованій 4 грудня 1931 р. нараді щодо перебудови історичної науки при культурно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У.

Докорінно змінив ситуацію на «історичному фронті» опублікований у 6-му числі журналу «Пролетарская революция» за 1931 р. лист Й. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» (побачив світ у січні 1932 р.). Цей лист, як зазначав один з партійних керманів Історичного циклу ВУАН П. Шуран, загострював «партійну чуйність до боротьби з усією антиленінською ворожою шкідливою ідеологією, з контрреволюційною троцькістською контрабандою, з гнилим лібералізмом та примиренством до нього»³².

Після публікації листа Сталіна у ВУАН були проведені різнопланові заходи з його обговорення: партійні збори, загальні збори ВУАН та збори відділів ВУАН із численними доповідями, а наприкінці лютого був навіть організований спеціальний «Тиждень обговорення листа т. Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революція»». Наріжним каменем цього тижня стала спеціальна кількаденна «дискусія» з приводу «продукції» С. Шамрая, що була проведена наприкінці лютого 1932 р.³³. Вона, за словами одного з її учасників, колишнього аспіранта М. Грушевського Т. Гавриленка, була «другим етапом дискусії про академіка Грушевського», а її завданням була «нешадна боротьба з фальсифікаторами історії»³⁴.

Виступи учасників «дискусії» стенографувались, але, на жаль, докупи зібрані не були і зараз зберігаються у кількох розрізаних архівних справах в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського³⁵. Це до певної міри утруднює реконструкцію «дискусії», тим більше, що деяких виступів не вистачає. Тим не менше загальне уявлення про цю «дискусію» можна скласти.

Участь у «дискусії» брали як представники президії ВУАН та бюро Історичного циклу ВУАН акад. К. Воблій, комуністи А. Артемський, М. Грищенко, С. Кокошко, І. Кравченко, П. Шуран, так і працівники різних установ Історичного циклу ВУАН, зокрема О. Баранович, Т. Гавриленко, С. Глушко, П. Глядківський, В. Денисенко, К. Квітка, К. Копержинський, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, М. Ткаченко, В. Юркевич. Участь грушев'янців (С. Глушка, П. Глядківського, В. Денисенка, М. Ткаченка, В. Юркевича) в обговоренні «продукції» свого колеги була, безсумнівно, сповнена трагізму.

Увага до С. Шамрая з боку влади була невивадковою. Адже історик, за висловом свого колеги П. Глядківського, був одним з найближчих співробітників М. Грушевського, одним з «кращих виконавців», а його наукова продукція була найбільшою серед тих, хто працював під орудою М. Грушевського³⁶.

Зберігся десятисторінковий рукопис доповіді С. Шамрая з приводу листа Й. Сталіна та власної «продукції», що вражає передусім офіційно-більшовицьким стилем викладу та мовними штампами-канцеляритами, безсумнівно запозиченими у Сталіна, а також з численних партійних постанов та тогочасних газетних передовиць. Так, тавруючи «ворожі пролетарській ідеології теорії й теорійки», що знайшли собі «затишне зручне місце в Українській Академії наук», С. Шамрай твердив, що в Академії, попри викриття контрреволюційної «СВУ», ще лишилось «чимало проявів ворожої ідеології в наукових роботах наукових робітників». І пояснював це тим, що «інтелігентське, здебільшого, походження, виучка у виразно буржуазних вчених, засвоєння буржуазної методології, панівної для часів царату, чи то російської великодержавницької, чи то української націоналістичної — все це було притаманне більшості співробітників ВУАН»³⁷.

З одного боку, дослідник підкреслював, що він та його колеги-історики переозброюються, «стають на вірний шлях». З іншого — відповідно до традиції «самовикриття» та «каяття у помилках», що вже склалась — це треба було «з усією більшовицькою рішучістю» проілюструвати перевіркою попередньої своєї та своїх колег наукової роботи та викрити «ідеологічні збочення», аби «іти своїм новим шляхом».

Припускаємо, що таврування М. Грушевського як «виразного буржуазного українського вченого», своєї та своїх колег «буржуазної ідеології», вишукування ідеологічних помилок у свої працях та у роботах співробітників далось Сергію Шамраю нелегко. Проте треба було виконати певний ритуал, аби, зважаючи на звільнення з роботи та ув'язнення низки колег, не лише мати можливість працювати за фахом, а й уникнути власного арешту. Саме тому свій виступ С. Шамрай завершував клішованими тезами про те, що «усім треба щиро, побільшовицьки, виявити і визнати ті ідеологічні позиції, позиції української буржуазії, на яких ми стояли, і гостро засудити свою попередню наукову продукцію, в якій ідеї буржуазної науки проявлялися й ширилися. Рівночасно нам треба поруч з гострою боротьбою з цими ідеями швидкими темпами проводити наше методологічне переозброєння, щоб стати дійсно істориками-марксистами, а не бути тими істориками, яких називає т. Сталін “істориками” в лапках»³⁸.

Обговорення доробку С. Шамрая йшло у річищі викриття «ворожої пролетаріату» та «однозначно шкідливої» «буржуазної історичної концепції М. Грушевського» і обвинувачень загалом усієї школи М. Грушевського у «протаскуванні антимарксистських нацдемівських ідей». Цю триєдину спрямованість «дискусії» чітко та просто визначив О. Баранович, узагальнюючи, що він говоритиме «про самого Михайла Сергійовича, про концепцію школи й про Сергія Вікторовича зокрема»³⁹. Таку ж структуру мали промови Т. Гавриленка, С. Глушка, В. Денисенка, О. Оглоблина, В. Юркевича та інших доповідачів.

Щодо критики «продукції» С. Шамрая, то її об'єктом були та ж сама промоційна робота «Київська Козаччина 1855 року» та кілька статей, у яких Шамрай свого часу мав небережність процитувати чи позитивно оцінити доробок вчених, що на зламі 1920–1930-х рр. були названі компартією «буржуазними» і «ворожими пролетаріату» (приміром, П. Лебединцева, С. Томашівського та М. Зібера). Таке цитування, звісно, трактувалось як «засвоєння буржуазної методології і застосування її у своїх наукових працях».

Не можна не відзначити й кількох до певної міри курйозних випадків. Так, починаючи свій виступ, О. Баранович обмовився, що він «з роботами Шамрая взагалі слабо ознайомлений», але потім довго доводив, що роботи дослідника з марксизмом нічого спільного не мають, а отже їх важко назвати науковими⁴⁰. С. Глушко, завершуючи свій розгляд так званих шкідливих концепцій Шамрая, спробував пом'якшити враження від свого виступу і пафосно наголосив, що «тепер С. В. Шамрай, як і всі інші співробітники Катедри, [ми] стаємо на новий шлях, на шлях марксо-ленінової методології і рішуче відмовляємося від попередніх своїх шкідливих для пролетаріата концепцій, засуджуємо їх і переходимо на службу робітничій клясі і обіцяємо стати в своїй роботі активними борцями за марксо-ленінську науку, за соціалістичне будівництво, за диктатуру пролетаріата»⁴¹.

Загалом складається враження, що під час цієї «дискусії» і Шамрай, і його колеги були нещирими, виконували обов'язкову повинність, і це не міг не помітити комуніст І. Кравченко, називаючи це дійство «замазуванням очей». Про намагання Шамрая «потрошку замазати свої помилки» говорив і С. Кошко⁴². Наприкінці «дискусії» І. Кравченко навіть підсумовував, що «більшовицької самокритики, щирої, одвертої, як це вимагає від нас на сьогоднішній день марксо-ленінська наука, як цього вимагають від нас вказівки т. Сталіна, ми не чули»⁴³.

Після цих багатоденних «дискусій» 1931–1932 рр. зупинитися у своєму ідеологічному наступі влада не збиралась. Щобільше, весною 1932 р. планувалась ще одна «дискусія» по М. Грушевському — цього разу стосовно його методологічної концепції, і основним доповідачем був навіть призначений проф. О. Дорошкевич⁴⁴. Із незрозумілих нам поки що причин ця «дискусія» не відбулась, проте увага до М. Грушевського, очолюваної ним Кафедри історії України доби феодалізму, його учнів та, зокрема, С. Шамрая з боку компартійних діячів не послабшала. Недарма під час звіту про роботу Історичного циклу ВУАН за 1933 р. зазначалось, що «застрельщиком» у Грушевського був

саме «контрреволюціонер-фашист» Сергій Шамрай, який весь час «стояв на засадах войовничого націонал-фашизму» і залишився вірним до кінця «націоналістично-фашистським» концепціям М. Грушевського. І справді, бачачи безперспективність багаторазового каяття, визнання своїх начебто помилок і не бажаючи більше пристосовуватись до огидних йому обставин, Сергій Шамрай влітку 1933 р. заявив, що «не бажає дальше методологічно переозброюватись і готовий назавжди відмовитись від наукової роботи в Академії»⁴⁵. «Дискусії» історика не зламали.

¹ Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (травень 1929 р.). Від редакції // Літопис революції. — 1930. — № 2. — С. 268.

² Див.: Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (травень 1929 р.) // Літопис революції. — 1930. — № 2. — С. 267–326; № 3–4. — С. 176–237; № 5. — С. 289–324.

³ Українські історики неодноразово звертались до висвітлення тих або тих аспектів цієї «дискусії», проте, на нашу думку, її ґрунтовного аналізу ще не зроблено. Див., приміром: *Касьянов Г.* Академік М.І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 75–86; *Санцевич А.В.* М.І. Яворський: Нарис життя і творчості. — К., 1995; *Роєнко В.І.* М.І. Яворський — історик України: життя і наукова діяльність. — Дис. ... канд. іст. наук. — Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2008; *Маслійчук В.* Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна (Марксизм на сході Європи). — 2009. — Ч. 14 (3). — К., Львів, 2009. — С. 63–77.

⁴ Див., зокрема, про «дискусію» 1931 р. з приводу концепції історії України О. Оглоблина: *Верба І.В.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. — К., 1999. — С. 201–215; про «дискусію» з приводу концепції М. Грушевського: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 124–130; про «дискусію» з приводу концепцій С. Шамрая: *Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К., 2006. — С. 228–230 та ін.

⁵ Історія Національної академії наук України: Документи і матеріали. 1929–1933. — К., 1998. — С. 118.

⁶ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського... — С. 107.

⁷ Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 95, 241–243.

⁸ Див.: Там само. — С. 99–100, 264–265.

⁹ Ще раз наголосимо, що М. Грушевський з весни 1931 р. до України не повертався, і у жодній з «дискусій», що відбувались, історик персональної участі не брав.

¹⁰ Саме так характеризував С. Шамрая його колишній колега по Науково-дослідній кафедрі історії України комуніст І. Кравченко під час обговорення звіту очолюваної Шамраєм Комісії історії Києва та Правобережжя 9 червня 1933 р. Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. Х. — Спр. 2793. — Арк. 13.

¹¹ Там само. — Ф. Х. — Спр. 14628. — Арк. 161.

¹² Там само. — Арк. 88.

- ¹³ Там само. — Арк. 96.
¹⁴ Там само. — Арк. 95, 96.
¹⁵ Там само. — Арк. 96.
¹⁶ Там само. — Арк. 97.
¹⁷ Там само. — Арк. 99.
¹⁸ Там само. — Спр. 2786. — Арк. 19.
¹⁹ Там само. — Спр. 14628. — Арк. 182–185.
²⁰ Див.: Там само. — Спр. 2786, обкладинка.
²¹ Там само. — Арк. 10–11.
²² Там само. — Арк. 2.
²³ Там само. — Арк. 7.
²⁴ Див.: *Хвиля А.* Буржуазно-націоналістична трибуна (Про журнал «Україна») // Більшовик України. — 1931. — № 6.
²⁵ Докладніше див.: *Юркова О.* «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 16. — Ч. 2. — К., 2007. — С. 331–333.
²⁶ ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 2786. — Арк. 24.
²⁷ Там само. — Арк. 24–25.
²⁸ Там само. — Арк. 30.
²⁹ Там само. — Арк. 32.
³⁰ Там само. — Арк. 32–33.
³¹ Див.: Історія Національної академії наук України: Документи і матеріали. 1929–1933. — С. 177–178.
³² Див.: ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 1037. — Арк. 1.
³³ На підставі даних, що містяться в стенограмах виступів, можемо точно казати про *один* із днів дискусії — 29 лютого 1932 р., а також, що перед тим були проведені ще кілька засідань.
³⁴ ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 14627. — Арк. 14.
³⁵ Див.: ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 1037–1045, спр. 1864, спр. 4003, спр. 14627.
³⁶ Там само. — Спр. 4003. — Арк. 1.
³⁷ Там само. — Спр. 1041. — Арк. 1–2.
³⁸ Там само. — Арк. 10.
³⁹ Там само. — Спр. 14627. — Арк. 1.
⁴⁰ Там само. — Арк. 1–4.
⁴¹ Там само. — Арк. 8.
⁴² Там само. — Спр. 4003. — Арк. 3.
⁴³ Там само. — Арк. 1.
⁴⁴ Там само. — Спр. 1039. — Арк. 20.
⁴⁵ Там само. — Спр. 7109. — Арк. 3; Історія Національної академії наук України: Документи і матеріали. 1929–1933. — С. 311.

Как методологически «разоружали» «грушевьянца» Сергея Шамрая (из истории «дискуссий» на «историческом фронте Украины» 1931–1932 гг.)

На основании архивных данных впервые отображен ход так называемых исторических «дискуссий» (в действительности — инспирированных компартией погромных акций) 1931–1932 гг. вокруг творчества одного из учеников М. Грушевского историка

Сергея Шамрая (1900–1939). В статье проанализированы выдвинутые против исследователя обвинения и выяснена его реакция на них.

Ключевые слова: *Сергей Шамрай, Михаил Грушевский, украинская межвоенная историография, «историческая дискуссия», «исторический фронт».*

How Serhii Shamrai, the Hrushevsky's pupil, had been methodologically «disarmed» (a case from the history of «discussions» at the «Ukrainian historical front» in 1931–1932)

For the first time and on the basis of archival data the author reconstructs the course of so-called historical «discussions» in 1931–1932 (which actually were pogroms inspired by the Communist Party) concerning the work of one of the Hrushevsky's pupils historian Serhii Shamrai (1900–1939). The article analyzes the accusations leveled against the researcher and highlights his reaction to them.

Keywords: *Serhii Shamrai, Mykhailo Hrushevsky, Ukrainian interwar historiography, «historical discussion», «historical front».*